

УДК 631.330. 504. 062. (477.8).

Ключенко А.В., к. е. н.,

Івано-Франківський навчально-науковий інститут менеджменту

Тернопільського національного економічного університету,

м. Івано-Франківськ

КЛАСТЕРНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Проведений аналіз розвитку кластерів у сфері оздоровлення та відпочинку європейських країн. Встановлені пріоритети та загрози застосування кластерних механізмів у рекреаційній сфері України та Карпатського макрорегіону, зокрема, в умовах євроінтеграції. Визначені основні завдання функціонування та розвитку рекреаційних кластерів. Обґрунтована фінансово-економічна потреба застосування кластерних механізмів у відпочинковій сфері карпатських областей. Розроблена схема суб'єктів рекреаційного кластера. Обґрунтована доцільність залучення екологічних інститутів для досягнення оптимальної структури кластера в контексті сталого розвитку.

Evaluation of clusters development in health and rest of European countries is conducted. Priorities and threat of using cluster mechanisms in the recreational area of the Ukraine and Carpathian macroregion are established in terms of European integration. The main tasks of the operation and development of recreational clusters are determinate. Financial and economic requirement of using clusters mechanisms in the rest sphere of regions Carpathian is substantiated. The scheme of subjects of recreational cluster is worked out. The expediency of attracting the ecological institutions to achieve optimal cluster structure in the context of sustainable development is substantiated.

Постановка проблеми. Ринкові трансформації пов'язані з інтеграцією України до Європейського Союзу, потребують якісно нових підходів до становлення та розвитку рекреаційних кластерів з урахуванням економічних та екологічних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обґрунтована М. Портером теорія національної, регіональної та місцевої конкурентоспроможності, що поставила до центру уваги кластерну модель господарювання, практично одразу була схвалена і взята на озброєння економістами-теоретиками і практиками усіх сфер економіки [1].

Надзвичайно актуальним є застосування кластерної моделі в рекреаційній сфері, адже кластер може бути одним з основних елементів організаційно-економічного механізму регулювання діяльності територіальних рекреаційних систем та мати великий вплив на підвищення ефективності управління туристичною і курортно-рекреаційною сферою. Саме кластер може найкращим чином сприяти об'єднанню однорідних туристичних підприємств та супутніх фірм і організацій, що виробляють і реалізують рекреаційно-туристичні послуги та створити гідну конкуренцію подібним туристичним продуктам на міжнародному ринку [2].

Успішне формування і розвиток кластерної моделі інтеграційної трансформації підприємств курортно-рекреаційної сфери визначається вибором напрямків її розвитку та способів, за допомогою яких можна досягти своїх довгострокових цілей на основі місії в умовах мінливого оточення. Тому керівництву кластера недостатньо «придумати» модель. Необхідно добитися того, щоб вона стала стратегією всіх учасників кластерного утворення і кожного

працівника, щоб було спільне, узгоджене бачення кінцевого результату і вигоди, які отримає кожен учасник процесу [3].

Особливого розвитку отримала кластерна модель в регіональній економіці. На думку дослідників, регіональні кластери здатні помітно підвищити ефективність діяльності суб'єктів кластера. Це пояснюється тим, що для них полегшуються питання координації спільних дій, посилюється обмін інформацією та впровадження нововведень, стає можливим спільне використання обслуговуючих інфраструктурних об'єктів та підготовка кадрів у великих освітніх структурах [4].

Аналіз останніх досліджень засвідчує про широке дослідження теоретико-методологічних засад розвитку кластерних моделей в рекреаційній сфері. Втім, подальшого дослідження потребують стратегічні напрями удосконалення кластерних механізмів в Україні з урахуванням інтеграційних процесів, природно-рекреаційної специфіки території, фінансово-економічної, політичної, соціальної та екологічної ситуації в її регіонах.

Постановка завдання. Метою даної статті є обґрунтування доцільності застосування кластерного механізму в рекреаційній сфері та визначення пріоритетів, загроз і стратегічних завдань його удосконалення в умовах інтеграції України до європейської спільноти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фундаментальні трансформації в економіці України, які обумовлені глобальною екологічною кризою, оптимізацією конкурентних переваг на ринку та зростанням соціальних стандартів потребують обґрунтованого вибору стратегічних механізмів розвитку пріоритетних сфер економіки. Однією з таких сфер є рекреаційна діяльність, на що вказує стрімке зростання попиту на послуги оздоровлення та відпочинку, рентабельність рекреаційного продукту на міжнародному ринку та високий природно-рекреаційний потенціал України.

Втім, сьогодні, в умовах практично невизначеного адміністративно-територіального статусу Автономної Республіки Крим, де зосереджено значна частина природних рекреаційних ресурсів України, на особливу увагу заслуговує Карпатський макрорегіон, до складу якого входять Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області та який де-факто стає національним «лідером» на ринку рекреаційних послуг. В такому контексті особливо актуальним є питання про забезпечення балансу між попитом і пропозицією, економічним зростанням та екологічною безпекою, функціонуванням «старих» та імплементацією інноваційних механізмів рекреаційного господарювання. При цьому, слід враховувати суспільно-політичну ситуацію та складне фінансове становище макрорегіону.

Дослідження зарубіжного досвіду [7-12] в умовах економічної нестабільності, засвідчує про ефективність застосування кластерного механізму в процесі становлення та розвитку рекреаційної сфери.

Нині існують різні підходи до визначення терміну *кластер*, виходячи з територіальної, галузевої, національної та інших складових середовища, в якому він розвивається.

Кластер (англ. *cluster* – група, скупчення), за визначенням А.Маршала, – це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємопов'язаних між собою компаній у відповідних галузях, спеціалізованих постачальників, а також причетних до їх діяльності організацій (університетів, торгових об'єднань, агентств із стандартизації), що, конкуруючи між собою, водночас виконують спільну роботу [5].

У межах досягнення сталих умов розвитку в сфері оздоровлення та відпочинку, поняття *рекреаційного кластеру* доцільно тлумачити як систему ринкових та неринкових суб'єктів, діяльність яких поєднана спільними інтересами і спрямована на економічно ефективне й екологічно безпечне господарське освоєння природно-рекреаційного потенціалу територій. Таке формулювання більш повно характеризує рекреаційний кластер у контексті сучасного середовища його становлення та функціонування.

Дослідження кластерної моделі в туристично-оздоровчих сферах країн Європи засвідчує, що особливого розвитку рекреаційні кластери отримали в Італії, зокрема йдеться про кластери: «Тразименське озеро» (Умбрія), «Салінунтінські терми» (Сицилія), «Адріатичне море і берег», «Міста мистецтв, культури та бізнесу» (Емілія-Романія). В цій країні кластерні механізми користуються значною державною підтримкою в якості фінансово-економічного стимулювання учасників кластеру [6].

У контексті дослідження стратегії розвитку Карпатського макрорегіону, вагомими є теоретико-методологічні засади становлення та функціонування рекреаційних кластерів в передгірських і гірських регіонах Франції. Це стосується кластерних формувань в Ельзасі, Лотарингії, вздовж долини Рони і в гірських масивах Альп і Піренеїв. Для прикладу туристичний кластер "Гірський спорт і відпочинок" в регіоні Рона-Альп засвідчує про високі перспективи співробітництва суб'єктів кластеру, а також інтегрованої співпраці між різними кластерами в національному та міжнародному вимірі [7]. Слід зазначити, що при розробці кластерних механізмів у рекреаційній сфері Франції, значною мірою враховується територіальна специфіка регіону. Зокрема це стосується гірської місцевості, де розвиток туризму спрямований на максимальне збереження природних об'єктів та інфраструктури регіону.

Про економічний рівень розвитку рекреаційного кластеру засвідчує його структура та диверсифікований комплекс продукції та послуг, який представлений на ринку. Наприклад, до складу кластеру "Монтань" (Франція) належать 143 учасники, з яких 122 бізнесових структур, 16 державних інститутів і 5 науково-дослідних установ [8]. Цей кластер поділений на підрозділи: інноваційного розвитку, оцінки ефективності, міжнародного співробітництва, містобудування й архітектури, облаштування для зимової та літньої експлуатації, відділ послуг, навчання, природних ризиків та навколишнього середовища. Учасники гірської індустрії Франції вже багато років є прихильниками охорони навколишнього середовища. Сталий розвиток є невід'ємною складовою будь-якого проекту облаштування гірської території Франції. Кластер Монтань об'єднує фахівців зі сталого розвитку та представляє їх інтереси у власних проектах. Французькі експерти з 40-річним досвідом у

сфері інжинірингу природних ризиків готові поділитися своїми знаннями та вміннями [8].

Вагомим для України є також досвід Польщі становлення та функціонування рекреаційних кластерів. Перший туристичний кластер в цій країні був започаткований в 2005 році під назвою "Beskidzka 5", який об'єднував п'ять муніципальних районів [9]. В подальшому були засновані інші туристично-рекреаційні кластери, які функціонують дотепер. Серед них, кластер "Кристал Європи" (Suwałkach), який функціонує на основі співпраці підприємств з виробництва продуктів для здорового харчування та туристичних суб'єктів. Ефективно працює туристичний кластер "Регіональний розвиток" (Świętokrzyskie) з ініціативи Інституту Регіонального Розвитку. А також кластер "Ополькі" (Kluczborski i Oleski), заснований за сприянням підприємств туристичної індустрії, Університету Ополе та інших суб'єктів кластеру, яких нині нараховують вже близько 50. В рекреаційній сфері Польщі відомі також транскордонний кластер "Вієсзадські", кластери „Гончарівське село”, "Місто Краків", "Одра", "Бескідська П'ятірка", "Прикарпатський медично-туристичний кластер", а також "Кластер Окопські" в галузі агротуризму, який заснований з ініціативи сільської громади в Підляське [10].

Слід зазначити, що фундаментальною засадою становлення та функціонування кластерів в рекреаційній сфері Польщі є тісна співпраця з науково-дослідними інститутами, що, на наше переконання, є пріоритетною складовою ефективного кластерного механізму. Більше того, за даними міністерства інфраструктури та туризму Польщі, в межах Програми розвитку східної Польщі на період 2014-2020 рр. планують виділити 120 млн євро на розвиток туристичних кластерів [11].

Для визначення стратегічних напрямів розвитку рекреаційних кластерів на різних етапах економічного розвитку України доцільним є урахування досвіду Греції, Словаччини, Швеції, Бельгії, Австрії, Угорщини, Іспанії, Ірландії та інших країн, де ефективно функціонують кластерні механізми в сфері оздоровлення та відпочинку [12].

Питання запозичення європейського досвіду стало особливо актуальним після підписання 27 червня 2014 року Угоди про асоціацію Європейського Союзу та України. Втім, існують значні проблеми та недоліки, які суттєво відрізняють рекреаційну сферу України та країн Європейського Союзу. Серед них: незадовільний рівень розвитку туристичної інфраструктури; низька конкурентоспроможність туристичних продуктів і послуг; обмеженість державного фінансування та маркетингового супроводу туристичної сфери; нестабільність законодавства; слабка інтегрованість у європейську систему сфери послуг [13]. Водночас, євроінтеграційні процеси представляють ряд перспектив для становлення та функціонування туристично-рекреаційної сфери України в контексті досягнення фінансово-економічної стабільності шляхом застосування кластерних механізмів.

До основних перспектив розвитку рекреаційних кластерів в умовах євроінтеграції належать: можливість залучення іноземних інвестицій; перспективи розширеного міжнародного співробітництва: співпраця між

кластерами різних країн та формування спільних з Україною транскордонних та міжнародних рекреаційних кластерів; поліпшення інноваційного забезпечення кластерних механізмів; перспектива продуктивної диверсифікації ринку рекреаційних послуг; оптимізація якості рекреаційного продукту в зв'язку з підвищенням європейських вимог до якості продукції та послуг окремих суб'єктів кластеру: сільського господарства, медичних установ, житлово-експлуатаційних служб тощо; можливість експорту рекреаційних послуг і досягнення для національної туристично-оздоровчої індустрії світового визнання; зниження рівня безробіття та міграції населення шляхом працевлаштування в межах рекреаційних кластерів та можливість забезпечення європейських соціально-економічних стандартів життя.

Втім існують і ряд загроз, до яких варто віднести: зниження конкурентоспроможності рекреаційних кластерів в зв'язку зі спрощенням доступу до європейських ринків; недостатня зацікавленість європейських партнерів у процвітанні рекреаційної сфери України; загроза надмірного рекреаційного навантаження на природні об'єкти у випадку інтенсивного розвитку кластерних структур; недостатнє урахування адміністративно-територіальної, фінансово-економічної, природничої, екологічної та соціальної специфіки регіону в процесі імплементації європейських механізмів кластеризації рекреаційної сфери; загроза надмірного рекреаційного навантаження на природні об'єкти у випадку інтенсивного розвитку кластерних структур; надмірна орієнтація діяльності кластеру на задоволення потреб іноземних інвесторів і туристів та недостатнє урахування інтересів місцевого населення; ризик виникнення конфліктних ситуацій між суб'єктами кластеру при розробці проектів щодо його розширення та співпраці з європейськими партнерами.

Визначені перспективи та загрози породжують цілу низку завдань, які повинні бути врахованими при становленні та розвитку рекреаційних кластерів в умовах інтеграції України в європейський економічний простір. Вагомим є визначення відповідних завдань для Карпатського макрорегіону, де кластерна модель розвитку рекреаційної сфери знаходиться в зародковому стані та потребує формування стратегії розвитку.

Дослідження засвідчують, що одним із ключових завдань ефективної імплементації та функціонування кластерних механізмів на дослідженій території є забезпечення конкурентоспроможності регіонального виробника рекреаційних послуг. Йдеться, зокрема, про потребу підвищення рекреаційної привабливості макрорегіону, оскільки нині все частіше місцеве населення надає перевагу відпочинку за кордоном (особливо в країнах Європи). Про це свідчать статистичні дані, згідно з якими за останнє десятиліття значно зросли обсяги імпорту рекреаційних послуг в досліджених областях та країні в цілому (рис. 1).

Особливо стрімко зросла кількість туристів-громадян України, які виїжджали за кордон у 2013 році відносно попереднього періоду (табл. 1). У Карпатському макрорегіоні дане число зросло від 99 до 172 тисяч осіб.

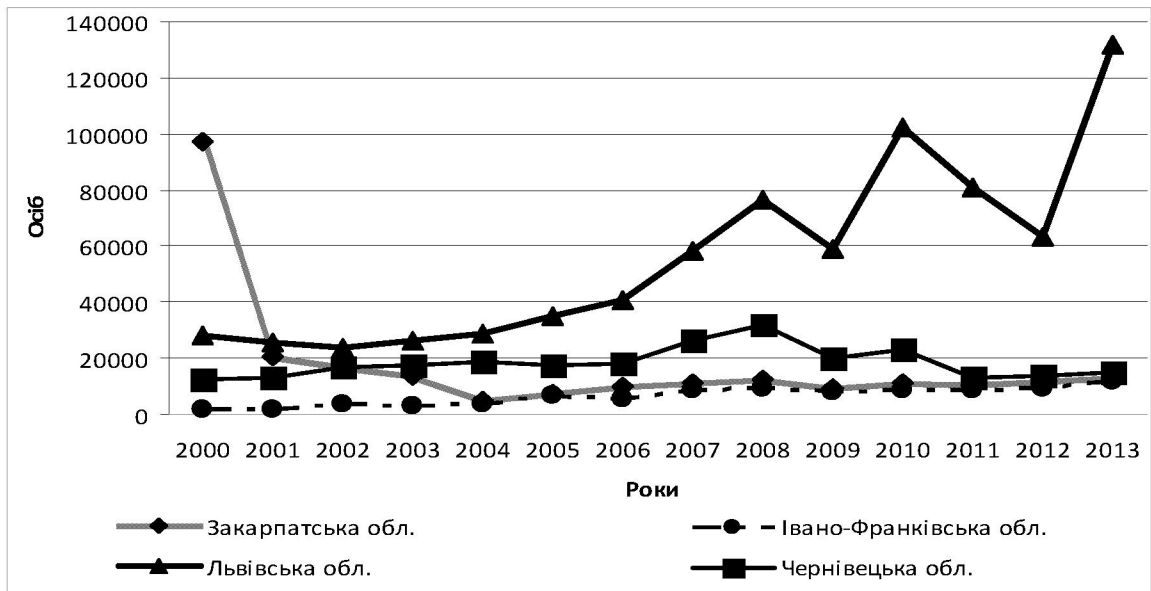

Рис. 1. Динаміка туристів-громадян України, які виїжджали за кордон в період 2000-2013 рр. *

* Розроблено автором на основі [14]

Таблиця 1.

Приріст туристів-громадян України, які виїжджали за кордон за 2012-2013 роки *

Область	Роки	
	2012	2013
Закарпатська	11792	12963
Івано-Франківська	9681	12025
Львівська	63706	131530
Чернівецька	13856	15056
Карпатський макрорегіон	99035	171574
Україна	1956662	2519390

* Розроблено автором на основі [14]

Згідно з даними таблиці 1, якщо враховувати середню вартість відпочинку одного українського туриста за кордоном лише в 400 дол. США, то втрати рекреаційної сфери макрорегіону зросли від 40 млн дол. США у 2012 році до 69 млн у 2013 році [14]. У зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в країні, означені показники за 2014 рік (згідно з ще не офіційними даними) є значно вищими. У цьому полягає основна фінансово-економічна потреба застосування та удосконалення кластерних механізмів рекреаційного освоєння карпатських територій, враховуючи їх природно-ресурсний та історико-культурний потенціал. Більше того, багатостороння співпраця з європейськими країнами сприятиме зростанню експорту туристично-оздоровчих послуг, що частково покриватимуть втрати від їх імпорту.

Для заохочення національних та іноземних туристів, слід максимально враховувати рекреаційну специфіку Карпат, у чому і полягає наступне завдання

кластеризації рекреаційної сфери в умовах євроінтеграції. Йдеться про виробництво унікального рекреаційного продукту, що сприятиме підвищенню конкурентноспроможності на європейських ринках. Це стосується, зокрема бальнеологічних, орографічних, гірськолижних, спелеологічних послуг, а також послуг в сфері агро- та зеленого туризму.

Досягнення попередніх завдань потребує забезпечення оптимальної структури кластера, в межах якого ефективно співпрацювали б управлінські, бізнесові, наукові та інші структури. Це ще одне завдання при застосуванні кластерної моделі розвитку рекреаційної сфери. Йдеться про синхронну діяльність в Карпатському макрорегіоні потенційних суб'єктів рекреаційного кластера, які поєднані між собою за територіальною, економічною, організаційно-інституційною, галузевою, природно-господарською та екологічною ознакою (рис. 2).

З означеного випливає наступне завдання, яке визначає потребу у досягненні ефекту синергії від функціонування суб'єктів кластера. Синергія (від *Synergos* – (syn) разом; (ergos) діючий, дія) – це сумарний ефект, який полягає у тому, що при взаємодії двох або більше факторів їх дія суттєво переважає ефект кожного окремого компонента у вигляді простої їх суми. Тобто, в результаті оптимальної будови рекреаційного кластера, синхронна діяльність його структурних складових повинна забезпечити мультиплікативний ефект від функціонування кожного суб'єкта окремо та від їх спільної дії як цілісного механізму.

Оптимальна структура рекреаційного кластера повинна відповідати сучасним вимогам сталого розвитку, на чому значною мірою базуються кластерні механізми в сферах оздоровлення та відпочинку високорозвинених європейських країн. Це є ще одним завданням при розробці стратегії розвитку кластерів у туристично-оздоровчій сфері України та Карпатського макрорегіону зокрема, в умовах глобалізаційних процесів. Для його вирішення слід налагодити ефективну співпрацю з екологічними структурами, які повинні слугувати своєрідним "датчиком безпеки" функціонування кластерних механізмів. Екологічні служби повинні забезпечити: сприятливе середовище для туристично-оздоровчої діяльності з метою підвищення конкурентоздатності та інвестиційної привабливості рекреаційного кластера; об'єктивну оцінку рекреаційного навантаження на природні об'єкти в результаті діяльності кластерів; розробку стратегії розвитку рекреаційних кластерів у контексті екологічної безпеки.

Більше того, враховуючи потребу економічного стимулювання поліпшення якості довкілля, доцільним є трансформація напрямів діяльності екологічних інститутів. Йдеться про їх певну реструктуризацію, коли екологічні інститути не лише відігравали б роль «контролера» за станом навколишнього природного середовища, а були імплементовані в техніко-промисловий сектор економіки. Мається на увазі, щоб екологічні структури в межах кластеру забезпечили матеріально-технічну базу екологізації виробництва рекреаційного продукту.

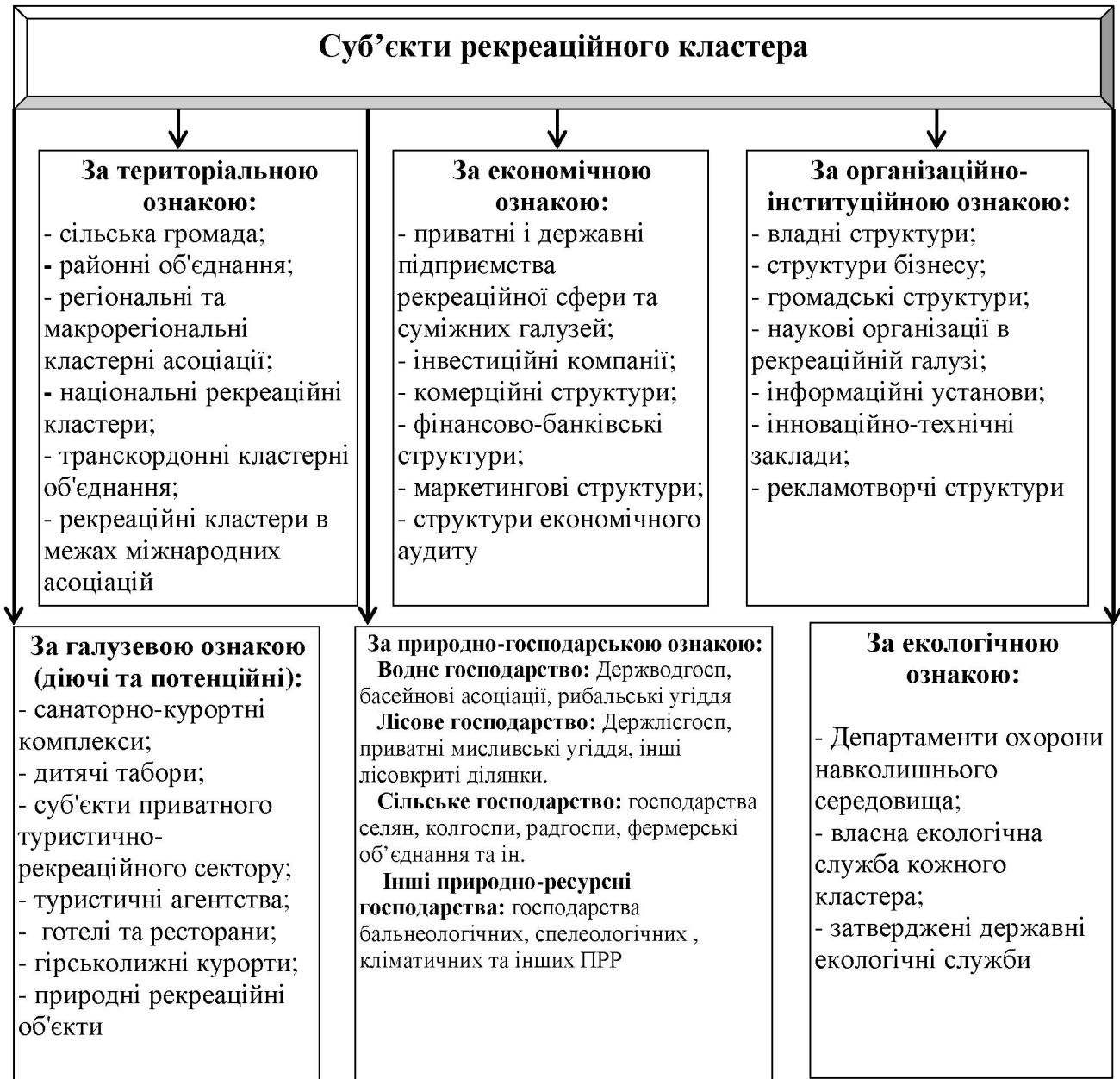

Рис. 2. Структура екологічно спрямованого рекреаційного кластера*

* Власна розробка автора

Це стосується передусім модернізації та інноваційного забезпечення водоочисних споруд, опалювальної техніки, санітарно-побутових засобів і таке інше для подальшого використання в готелях, санаторно-курортних та інших закладах оздоровлення та відпочинку. Таким чином, екологічні структури кластеру можуть підвищити свої фінансові можливості та виконувати інтегровані з економічними структурами функції. Для цього повинна бути налагоджена схема фінансово-економічного стимулювання промислових об'єктів до розробки інноваційної продукції, необхідної для екологічно-безпечного функціонування рекреаційного кластера.

Екологоорієнтованій діяльності кластерів може сприяти також удосконалення фіскального апарату екологічних інститутів шляхом оптимізації

механізму накладання штрафних санкцій, видачі ліцензій, дозволів, інвестиційних проектів тощо. Це дасть змогу з одного боку обмежити обсяги використання природних ресурсів, з другого – покращити фінансове забезпечення екологічних заходів.

Враховуючи викладене, одним з ключових завдань кластера залишається досягнення точки рівноваги між економічними прибутками від функціонування рекреаційного кластера та збереженням екологічного потенціалу. На рисунку 3 зображена взаємозалежність, коли в результаті зростання економічних показників розвитку рекреаційної сфери (крива En) знижується екологічний потенціал у фінансовому еквіваленті (крива El). Така взаємозалежність є аналогом моделі ринкової рівноваги попиту і пропозиції [15, С. 229] та моделі замкнутої біоекономічної системи [16]. Однак, у даному випадку вкрай важко знайти точку рівноваги R (рис. 3) та забезпечити дотримання показників R_F та R_E . (де R_F та R_E – відповідно оптимальні фінансово-економічні та екологічні рівні розвитку рекреаційного кластера). Більш оптимальним є визначення допустимих меж відхилень як для економічних так і для екологічних показників. Йдеться про науково обґрунтований допустимий рівень забруднення навколишнього середовища ($E-$), не надто збиткові межі збереження довкілля ($E+$) та достатні для продуктивного функціонування кластера економічні обмеження ($F+$, $F-$) в процесі рекреаційного природокористування. Схематично це можна зобразити у вигляді своєї

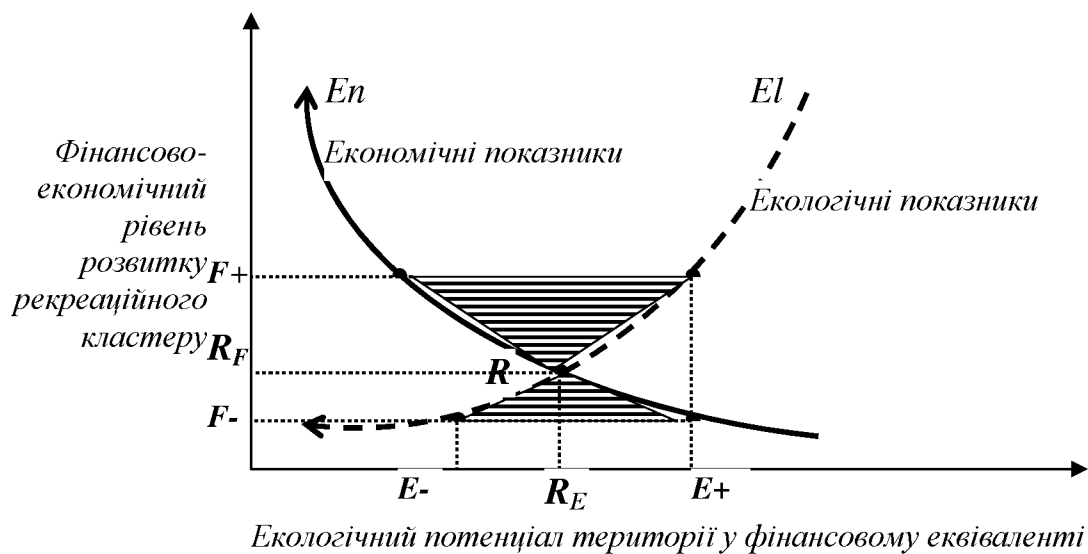

Рис. 3. Схема еколого-економічної рівноваги розвитку рекреаційного кластера

* Власна розробка автора

"чаші рівноваги", що на рисунку 3 відображає штриховану фігуру, коли оптимальні економічні показники коливаються від $F+$ до $F-$ ($F-$ – допустимий рівень збитковості кластера, $F+$ – допустимий екологобезпечний рівень надмірної розбудови кластера), а екологічні – від $E-$ до $E+$. Частина означеної фігури, яка знаходиться вище точки еколого-економічної рівноваги функціонування рекреаційного кластера (R), представляє економічне зростання та безпечний для довкілля рівень розвитку кластера. Нижня частина –

відображає певні фінансові збитки та незначні екологічні загрози, які повинні підлягати постійному моніторингу.

Визначення меж "чаші рівноваги" сприятиме збалансованому економічно ефективному та екологічно безпечному функціонуванню кластерних структур в рекреаційній сфері дослідженого макрорегіону, що є вагомим аспектом в умовах євроінтеграції, оскільки висока зацікавленість іноземних інвесторів у досягненні економічних результатів може значно переважати екологічні можливості територій.

Визначені завдання удосконалення кластерного механізму розвитку рекреаційної сфери України та Карпатського макрорегіону зокрема, в процесі євроінтеграції, можуть слугувати фундаментальними передумовами стратегії функціонування сфер оздоровлення та відпочинку. Оптимальне їх виконання потребує налагодження ефективної співпраці передусім з науково-дослідними інститутами на регіональному, національному, транскордонному та міжнародному рівнях.

Висновки. Враховуючи викладене, можна стверджувати, що інтенсивний розвиток рекреаційних кластерів у Карпатському макрорегіоні України в контексті євроінтеграційних процесів можливий шляхом запозичення відповідного досвіду Франції, Італії, Польщі, Греції, Шотландії, Швеції, Бельгії, Великої Британії, Угорщини, Іспанії, Ірландії. Це сприятиме диверсифікації ринку рекреаційних послуг, залученню іноземних інвестицій, інноваційному забезпеченню матеріально-технічної бази тощо. При цьому слід враховувати можливі загрози міжнародної співпраці, які можуть призвести до: зниження конкурентоспроможності рекреаційних кластерів; деструктивної для регіональної економіки інвестиційної діяльності; імплементації іноземних кластерних механізмів без належної їх адаптації до регіональних умов. Для уникнення цього, важливим залишається виконання ряду завдань при кластеризації рекреаційної сфери карпатських регіонів України, а саме: підвищення рекреаційної привабливості територій, що сприятиме конкурентоздатності регіонального виробника; максимальне урахування рекреаційної специфіки Карпатської території та виробництво унікальних бальнеологічних, орографічних, гірськолижних, спелеологічних рекреаційних послуг, а також послуг в сфері агро- та зеленого туризму; забезпечення оптимальної структури кластера; досягнення ефекту синергії від функціонування суб'єктів кластера; відповідність структури та діяльності кластера сучасним вимогам сталого розвитку; досягнення точки рівноваги між економічними прибутками від функціонування рекреаційного кластера та екологічними збитками.

Важливими залишаються практичні засади вирішення поставлених завдань, що формують перспективи подальшого дослідження.

Література

1. Колесник О.О. Кластерна модель розвитку туризму в Україні / О.О.Колесник// Економіка. Управління. Інновації. – 2009. – №1. – С.39-44.
2. Кифяк В.Ф. Формування рекреаційно-туристичного кластеру та його вплив на підвищення ефективності управління сферою рекреації і туризму / В.Ф. Кифяк // Матеріали доповідей III науково-практичної конференції "Інформаційні технології в управлінні туристичною та курортно-рекреаційною економікою". – Бердянськ: АУІТ "АРИУ", 2007. – С. 76-80.
3. Онищенко С.К. Кластерна модель інтеграційної трансформації підприємств курортно-рекреаційної сфери / С.К. Онищенко // Культура народів Причорномор'я. – 2012. – №236. – С.108-111.
4. Ковалев Ю. П. Региональные туристские кластеры как перспективная составная часть туристского хозяйства /Смоленский гуманит. ун-т. Смоленск. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.shu.ru/pages/magazin/base> .
5. Маршалл А. Принципы экономической науки /Маршалл А [пер. с англ.]: в 3 т. – М.: Прогресс, 1993. Т.1. – 1993. – 415 с.
6. Вороніна О.Ю. Тенденції міжнародних економічних відносин у створенні туристичних кластерів // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Економіка, управління, фінанси: теорія та практика". – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2013. – 172 с. <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/eko/01okt13/01okt2013.pdf> .
7. Le Cluster, réseau territorialisé d'organisations, pour une destination attractive. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.afmat.org/Doc/These_Bede_Seb_2013.pdf
8. Cluster Montagne. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cluster-montagne.com/expertises/environnement/> .
9. Staszewska J. (2009), Klaster perspektywą dla przedsiębiorców na polskim rynku turystycznym, DIFIN, Warszawa., S.100-102.
10. Roman M. (2009), Inicjatywy klastrowe w agroturystyce na przykładzie Okopskiej Organizacji Turystycznej, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich” nr. 6., S. 93-94
11. Polska Wschodnia - 120 mln euro na klastry turystyczne. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rp.pl/artukul/1113831.html> .
12. Emas et clusters touristiques Marketing régional Gouvernance. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.move-it.eu/wp-content/uploads/2012/10/MOVEIT-Module-V-FR.pdf>
13. Обґрунтування доцільності реалізації кластерної моделі розвитку Українсько-Польського транскордонного співробітництва у сфері туризму. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/monitor/october09/11.htm#_ftnref1 .
14. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/> .
15. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д.Базилевича. – 6-те вид., перероб і доп. – К.: Знання-Прес, 2007. – 719 с.
16. Стеблій Г.Я. Еколого-економічні засади метрополітарного простору / Г.Я. Стеблій // Фінансовий простір. – 2011. – № 2. – С. 90-93.